

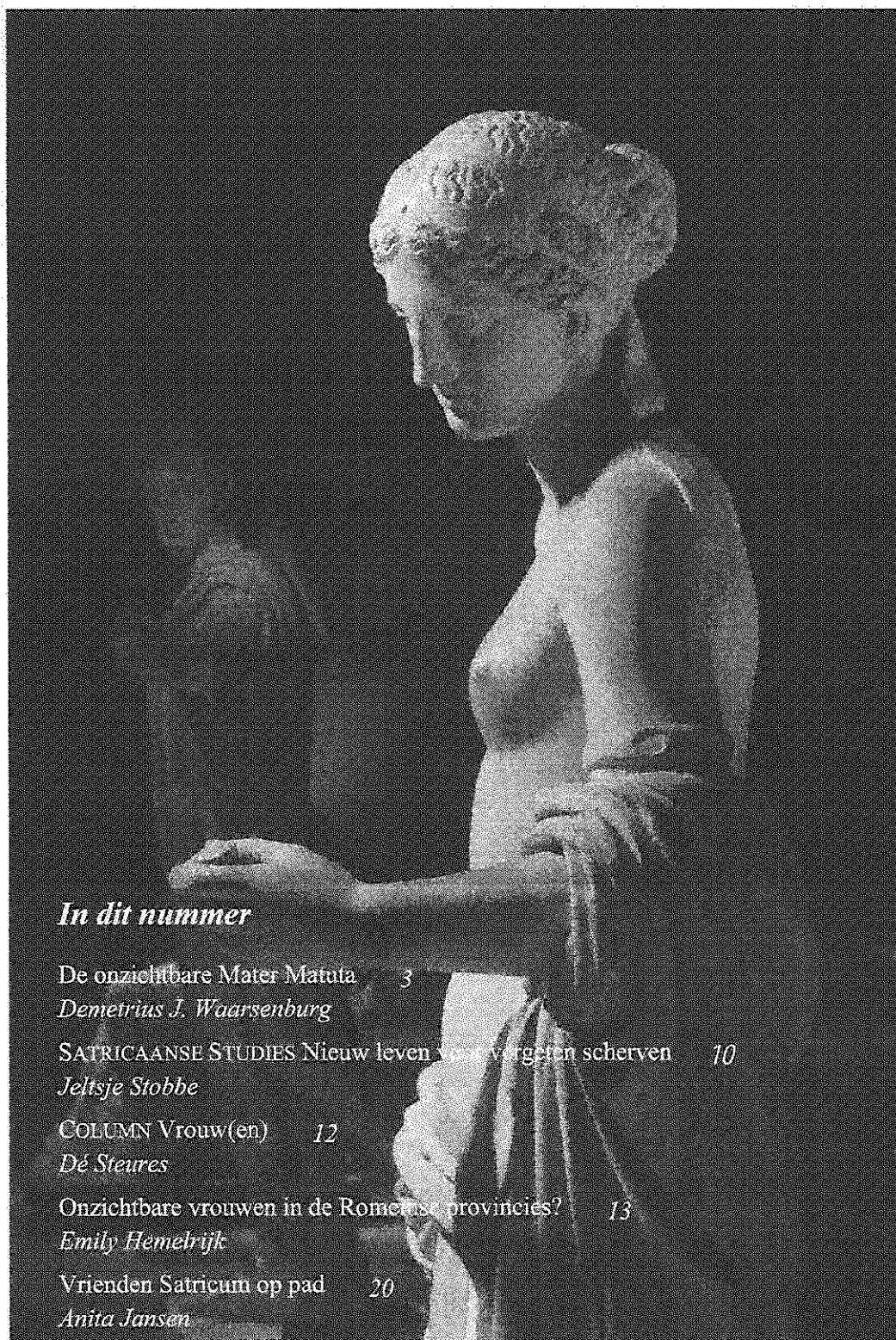
SATRICVM

Jaargang 15, nummer 2

december 2008

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

In dit nummer

De onzichtbare Mater Matuta 3

Demetrius J. Waarsenburg

SATRICAAANSE STUDIES Nieuw leven voor vergereen scherven 10

Jeltsje Stobbe

COLUMN Vrouw(en) 12

Dé Steures

Onzichtbare vrouwen in de Romeinse provincies? 13

Emily Hemelrijk

Vrienden Satricum op pad 20

Anita Jansen

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt één keer per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie Selkit Verberk, Anne Versloot

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Liefstuckstraat 49
1067VW Amsterdam

Opmaak Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

Met dank aan Anneke Dekker, Alma Reijling

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 20 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een goudkleurige boekenlegger in de vorm van een antefix uit Satricum.

Lidmaatschap voor echtparen:

€ 20 per jaar en voor één persoon de toegang op de Satricum-dag à € 7.

Bestuur

Voorzitter	drs M. Kleiterp tel. 020 612 74 18
Secretaris	drs E. Vesseur
Penningmeester	drs A. Jansen mba
Bestuursleden	prof dr M. Gnade drs A. Reijling drs S. Verberk drs E. Vesseur drs Y. Scheper

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Iste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072VD Amsterdam
tel. 020 679 27 93
e-mail satricum@planet.nl
postbank 6945931

REDACTIONEEL

De Satricum-nieuwsbrief is deze keer gevuld met twee verhalen die zijn afgeleid van de lezingen van de Satricum-dag 2008. Die had als thema: de onzichtbare vrouw. Demetrius Waarsenburg heeft dat letterlijk genomen, want Mater Matuta wordt nergens afgebeeld met vermelding van haar naam. Ze lijkt dus een verborgen godin in het Satricaanse pantheon. Toch slaagt hij erin Mater Matuta een gezicht te geven. Emily Hemelrijk werkte haar lezing uit tot een fraai essay over (on)zichtbare vrouwen in de Romeinse provincies.

Daarnaast is er zoals altijd de column van Dé Steures die ditmaal een ontdekking doet in Tivoli. Ook verschijnt er met ingang van dit nummer een nieuwe rubriek: 'Studies in Satricum'. Met hierin een verslag over nieuwe en lopende wetenschappelijke projecten (zoals scripties en promotieonderzoeken) in het kader van het Satricum-project. Het spits wordt afgebeten door Jeltsje Stobbe, die vertelt over het kersverse onderzoeksproject 'New Perspectives on Ancient Pottery' waarvan zij deel uitmaakt.

Selkit Verberk en Anne Versloot <

DE ONZICHTBARE MATER MATUTA

De lezing van Demetrius Waarsenburg voor de Satricum-dag was gewijd aan de vervelende 'onzichtbaarheid' van de godin Mater Matuta. Door zorgvuldig archeologische gegevens en aanwijzingen uit antieke bronnen te combineren, heeft hij een poging gedaan de godin toch een gezicht te geven. De lezing omvatte twee opeenvolgende 'hoofdstukken', de eerste gericht op de tijd van het oude huttendorp, de tweede op de tijd van de vroege archaische stad. Voor deze Nieuwsbrief heeft Demetrius het eerste deel van zijn lezing opgeschreven.

Het is hard maar waar. Hoe Mater Matuta eruitzag, of liever gezegd hoe de gelovigen zich haar voorstelden, weten we niet. Hoe kan dat nou, zult u denken. In Satricum zijn toch die leuke Madonna-beeldjes gevonden van een vrouw met een kindje op schoot? Dat moet dan toch wel Mater Matuta zijn? Misschien wel, misschien niet. Zo onbevredigend kan de archeologie zijn. De eerbijheid gebiedt te zeggen dat bij het heiligdom van Satricum heel veel soorten beeldjes zijn gevonden, en dus niet zeker alleen het Madonne-type, die blijkbaar allemaal geschikt waren om aan de godin te schenken. Omgekeerd is het zo dat zulke Madonna-beeldjes ook in veel andere plaatsen zijn gevonden waar Mater Matuta beslist niet werd vereerd. En tenslotte kan het beeldje heel goed een vrouw van vlees en bloed voorstellen die haar kind onder de aandacht van de godheid brengt.

Als een godenbeeld te herkennen is, dan is dat doorgaans op grond van specifieke attributen die het 'handelsmerk' van die of gene godheid vormden – zoals de leeuwenhelm van Hercules of het borstkurvas van Athena. Maar ook hier grijpen we mis. Nergens in de antieke literatuur worden specifieke attributen van Mater Matuta genoemd. We hebben dus

gewoon geen aanwijzing om afbeeldingen van haar, die waarschijnlijk wel bestonden, als zodanig te herkennen. Einde verhaal? Nou, dat niet, want door zorgvuldig met de stofkam door de schaarse aanwijzingen te gaan, kunnen we misschien toch een tipje van de sluier oplichten.

Damascultus

Onze kennis van Mater Matuta is heel beperkt. Voor de Satricanen moet ze als stadspatroon een godin van eerste rang zijn geweest, maar binnen de Latijns-Romeinse godenwereld was ze een vrij marginale verschijning. Althans, zo lijkt het. Dat beeld kan vertekend zijn, omdat Mater Matuta stellig een van die godheden 'uit oude tijden' was, die in de loop der eeuwen in vergetelheid raakten. Berichten van (relatief late) antieke auteurs helpen ons aan niet meer dan enkele snippers informatie. De naam Matuta is verwant aan het Latijnse woord *maturus* ('rijp') en betekent zoiets als 'zij die heeft doen groeien'. Dat wijst op een functie als godin van het nieuwe leven, wat goed te rijmen valt met de associatie die de dichter Lucretius maakte tussen Mater Matuta en de opkomende zon. Haar jaarlijkse tempelfeest viel op 11 juni en kenmerkte zich door een vreemd ritueel dat de Romeinen die erover schreven al niet goed meer begrepen. Op de feestdag werden eerst alle slavinnen de tempel uitgejaagd, waarna de *matrones* – dames van betere stand – het heiligdom betraden om te bidden voor de kinderen van hun zusters.

De cultus gold als heel oud. Volgens de overlevering had koning Servius Tullius (578-534 v. Chr.) in Rome een tempel voor haar gebouwd op het Forum Boarium, de rundermarkt aan de Tiber. Het was één van twee tempels naast elkaar – een duo-heiligdom dus – de tweede was gewijd aan de geluksgodin Fortuna. Die speelde volgens de legenden een centrale rol in het

leven van Servius Tullius. Archeologie heeft de legende in zoverre bevestigd dat de duo-tempel inderdaad uit de zesde eeuw v. Chr. dateert en dus heel goed door koning Servius Tullius zelf kan zijn gesticht.

Mater Matuta was duidelijk een godin in de sfeer van Iuno, de belangrijkste vrouwelijke godin van Latium. Iuno had vele 'achternamen' – eretitels of aanvullende functieaanduidingen – waarvan sommige waarschijnlijk in oorsprong aan een zelfstandige godheid waren gekoppeld. In de loop der tijd zijn veel van dit soort kleinere godinnen echter samengevloeid en opgegaan in de persoon van Iuno. Dat lot is Mater Matuta gelukkig bespaard gebleven, maar dat ze onderling verwant waren blijkt wel uit het feit dat ook Iuno incidenteel de achternaam Matuta kon dragen. Merkwaardig is dat hetzelfde geldt voor de obscure, oeroude duo-godheid Pales - Pales Matuta dus. We zien hier opnieuw, langs andere lijn, een associatie met tweelingschap of dubbelheid. We zullen daar later op terugkomen.

Geitenhuid

Nog een laatste interessant weetje uit de literaire overleving, dat wellicht ook iets zegt over het uiterlijk van de godin in de Archaïsche tijd. De geschiedschrijver Livius verhaalt hoe consul Caius Cornelius Cethegus in 197 v. Chr. een nieuwe tempel beloofde aan Iuno Sospita als hij de Galliers kon verslaan. Hij won de slag, de tempel werd gebouwd, en vervolgens gewijd aan Iuno Matuta! De reden kennen we niet, maar het is opmerkelijk dat de Laat-Archaïsche tempel van 'onze' Mater Matuta onder meer was versierd met antefixen die het hoofd van Iuno Sospita afbeelden: ze is dan getooid met een merkwaardige helm die is bedekt met een afgestroopte geitenhuid. Maar helaas weten we niet of de oude Satricanen deze antefix, die maar één van vele soorten decoratie op de tempel vormde, ook als een afbeelding van Mater Matuta zagen.

Het kan raar lopen in de archeologie. Want al is weinig bekend over de godin zelf, van haar heiligdom in Satricum weten we juist heel veel. De tempel wordt

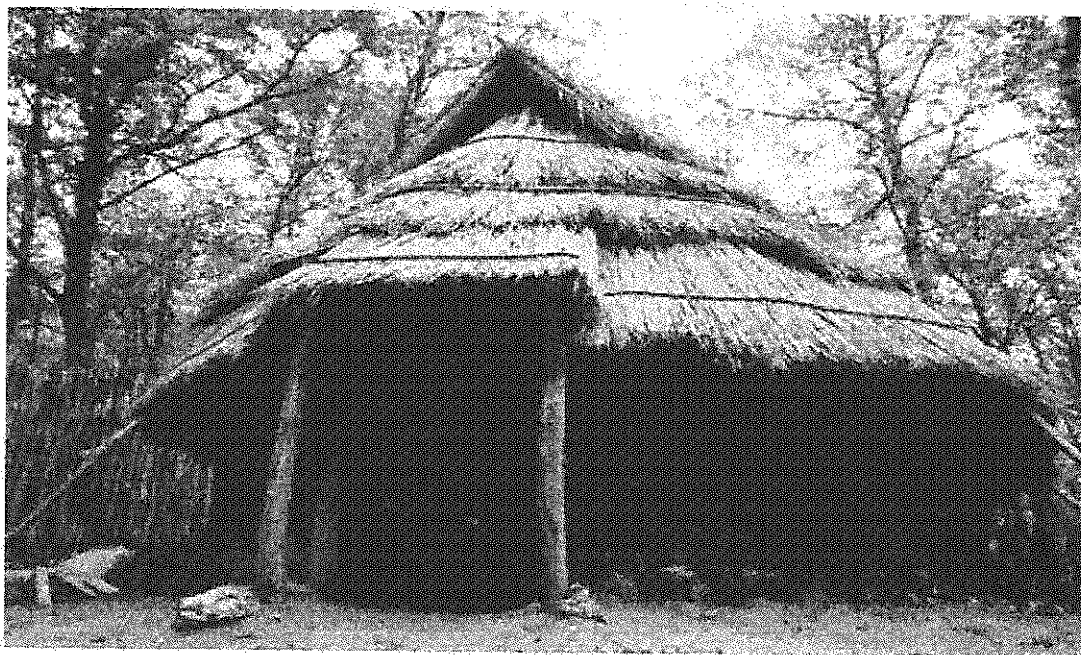

Fig. 1. Deze moderne reconstructie van een hut uit de IJzertijd geeft een beeld van hoe wij ons de oudste fase van het heiligdom van Mater Matuta in Satricum moeten voorstellen.

meermalen expliciet genoemd door Livius, voor het eerst in 377 v. Chr. en voor het laatst in 207 v. Chr. De Nederlandse opgravingen hebben aangetoond dat de oorsprong van de tempel nog veel dieper ligt. In de negende eeuw v. Chr., toen op de acropolis van Satricum een klein huttendorpje ontstond, werd precies op de plek van de latere tempels een eenvoudige ovale hut gebouwd met een opvallend grote haardplaats; naast de haard werd een vrijwel intact serviesje gevonden in de eenvoudige kleivormen van die tijd (fig. 1). Het feit dat de contouren van deze hut zorgvuldig zijn ingesloten in alle latere verbouwingen van de tempel, is het belangrijkste argument om deze 'haardhut' als oudste fase van het heiligdom te zien. Maar dat wil verder niet zeggen dat daar toen al Mater Matuta werd vereerd. Dat

lijkt eerder een latere ontwikkeling te zijn, uit de tijd dat het huttendorp zich omvormde tot een echte stad en het 'tempelhut' uitgroeide tot een stadsheiligdom.

De hut pal naast de 'tempelhut' werd, getuige het kostbare import-aardewerk dat daar werd gevonden, waarschijnlijk bewoond door de *chief* van het huttendorp zelf. Dat mogen we tenminste afleiden uit het feit dat het eerste Griekse aardewerk in Italië uitsluitend wordt aangetroffen in de allerrijkste graven en dus (niet helemaal verrassend) exclusief was voorbehouden aan de leidende klasse. Nu doet de combinatie van een 'koningshut' en een 'haardhut' opvallend denken aan de Romeinse overlevering rond de tempel van Vesta, waar de symbolische haard van de gemeenschap dag en nacht brandend werd

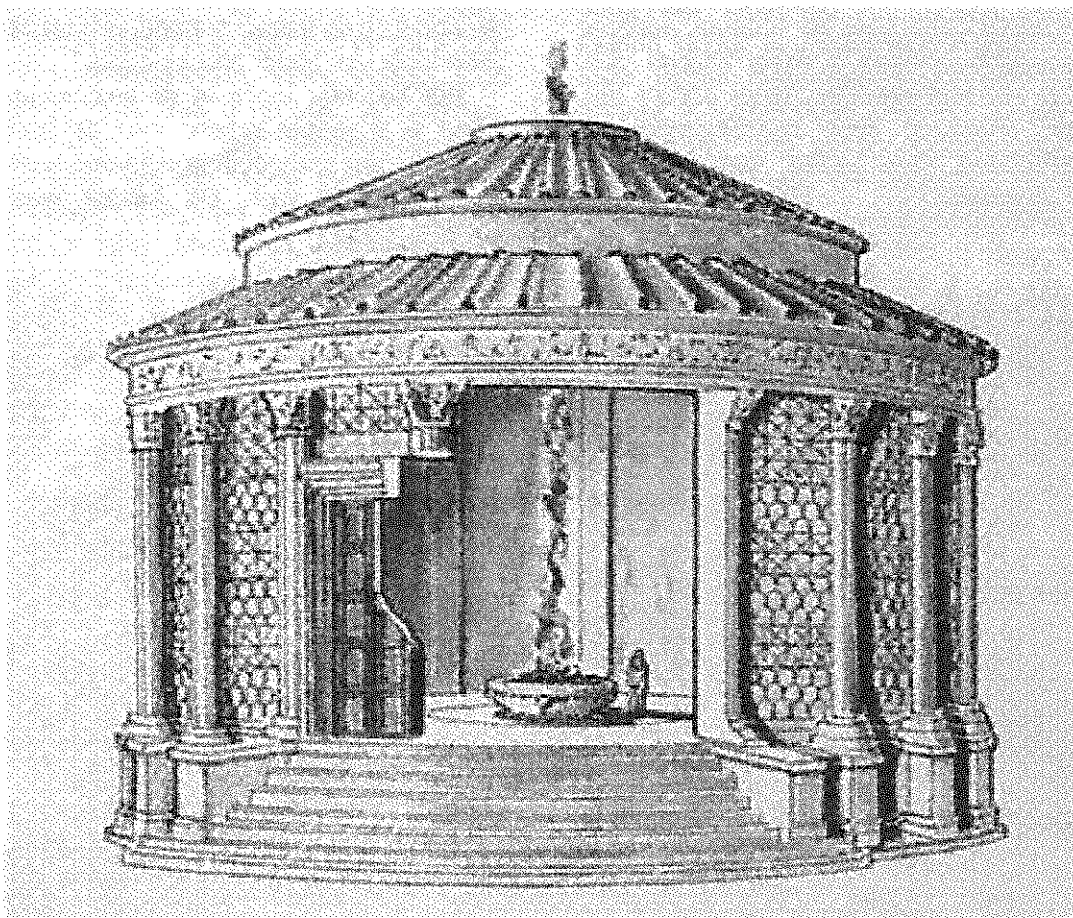

Fig. 2. Reconstructie van de tempel van Vesta in Rome, die in zijn vorm de herinnering bewaarde aan zijn oorsprong als 'tempelhut'.

gehouden door zes Vestaalse maagden (fig. 2). Dat was overigens niet hun enige taak. Zij hielden symbolisch een soort 'modelhuishouden' uit de huttentijd in ere. Met tal van archaische rituelen omgeven, maakten zij traditionele offerkoeken, zorgden voor dagelijks vers bronwater, beheerden een voorraad graan en voedsel (*penus* in het Latijn), en zout voor de conservering daarvan.

De ronde vorm van de tempel van Vesta, zo wisten de Romeinen ook in later eeuwen nog, herinnerde aan de tijd dat Rome een huttdorp was. De Vesta-haard zou zijn gesticht door de goede koning Numa Pompilius (714-678 v. Chr.), die zelf in de hut ernaast woonde; één traditie wilde dat de eerste Vestalinnen zijn eigen dochters waren. Opgravingen onder de Regia – het oude paleis uit de koningstijd naast de tempel van Vesta – hebben ook deze legende in zekere zin bevestigd. In de diepere lagen werden inderdaad hutresten aangetroffen uit de tijd van koning Numa én, net als in Satricum, Grieks import-aardewerk van het type dat exclusief was voorbehouden aan *chiefs*. De legenden over het ontstaan van de Vesta-cultus suggereren dus dat, in essentie, de tempel zijn oorsprong vond in het huishouden van de *chief* van het huttdorp, vervolgens een symbolische betekenis kreeg voor het welzijn van de gemeenschap als geheel, en zodoende na de koningstijd voortleefde in 'verzelfstandigde' vorm. Zo'n scenario lijkt ook voor Satricum heel goed voorstelbaar.

Nouveau riche

Laten wij nu een kleine sprong in de tijd maken, naar de late achtste en vroege zevende eeuw v. Chr. Dat was een zeer dynamische tijd in Italië. Onder invloed van een intensieve ruilhandel met Grieken en Feniciërs, werden de eenvoudige boerengemeenschappen uit de vroege IJzertijd deelgenoot van een heel nieuwe wereld. De effecten laten zich duidelijk aflezen uit de grafvelden van die tijd. Er ontstond een schatrijke bovenlaag in de samenleving, die zich onder invloed van de Griekse

handelspartners een levensstijl aanmat naar het model van de Homerische helden.

Ook in Satricum zien wij deze ontwikkeling duidelijk terug in de Noord-West Necropool, het grafveld uit de IJzertijd, niet te verwarren met de latere grafvelden uit de Volskische periode. Tijdens de negentiende-eeuwse opgravingen werd hier een spectaculair pronkgraf blootgelegd van het type dat Italianen *tomba principesca* noemen. In de grafkamer, in steen gebouwd en met een *tumulus* overdekt, lagen drie opeenvolgende generaties *principes* begraven – Latijn voor 'de eersten der natie'. En dat wij dat hier letterlijk mogen nemen, bleek wel uit de analyse van de vondsten. Die maakten duidelijk dat wij hier zonder meer van doen hebben met de leidende familie van Satricum in de zevende eeuw v. Chr. – de koningen van de stad, zoals Romeinse geschiedschrijving het zou noemen. Verdere analyse heeft aannemelijk gemaakt dat deze familie een nauwe binding had met het heiligdom – de tempelhut dus.

De explosieve toename van wijgeschenken in deze periode, waaronder zeer kostbare, toont zonneklaar dat de tempelhut in deze jaren hét heiligdom van de Satricaanse gemeenschap was geworden. De aard van de vondsten wijst er zelfs op dat de tempelhut door mensen uit een veel wijdere omtrek werd bezocht. Dat zal niet losstaan van de regionale ruilhandel die het dorp in deze periode zoveel welvaart bracht. Waarschijnlijk speelde die handel zich bij en rond het heiligdom af, misschien tijdens religieuze festiviteiten waaraan marktdagen waren gebonden. Het laat zich raden dat de familie van het pronkgraf een directe en actieve rol moet hebben gespeeld in de ontwikkeling. En het doet wederom denken aan de Romeinse Numa Pompilius – een directe tijdgenoot van deze familie – die niet alleen werd herinnerd als de koning die Rome religieuze feestdagen en cultusplaatsen had geschonken, maar ook als de koning die zijn nederige servies veranderd zag in goud dankzij zijn intieme omgang met een godin!

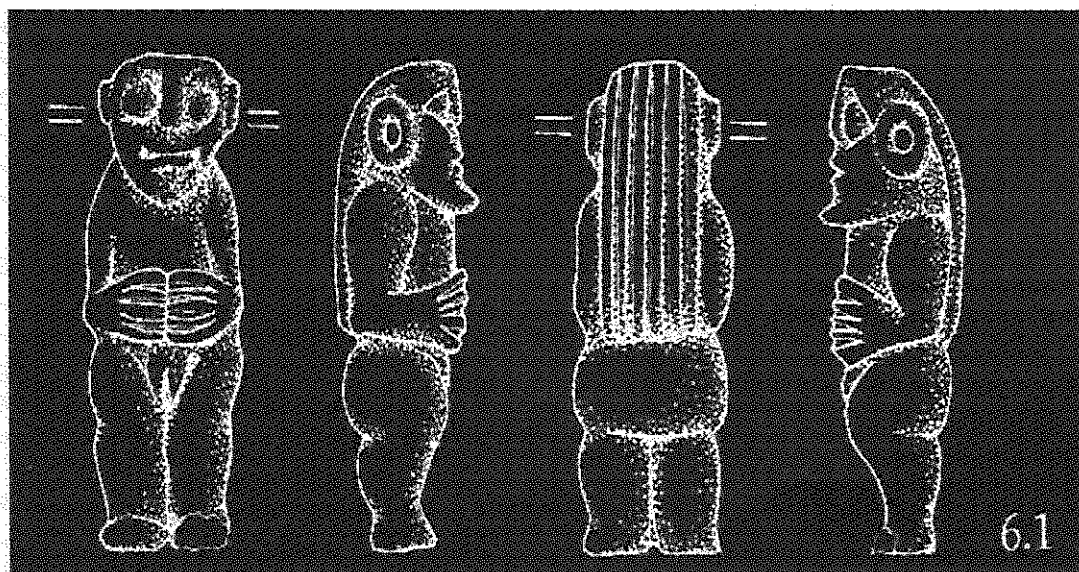

Fig. 3. Barnstenen amulet (tekening) in de vorm van een naakte vrouw met de handen op de buik. Satricum, NW Necropool graf VI, midden 7de eeuw v. Chr.

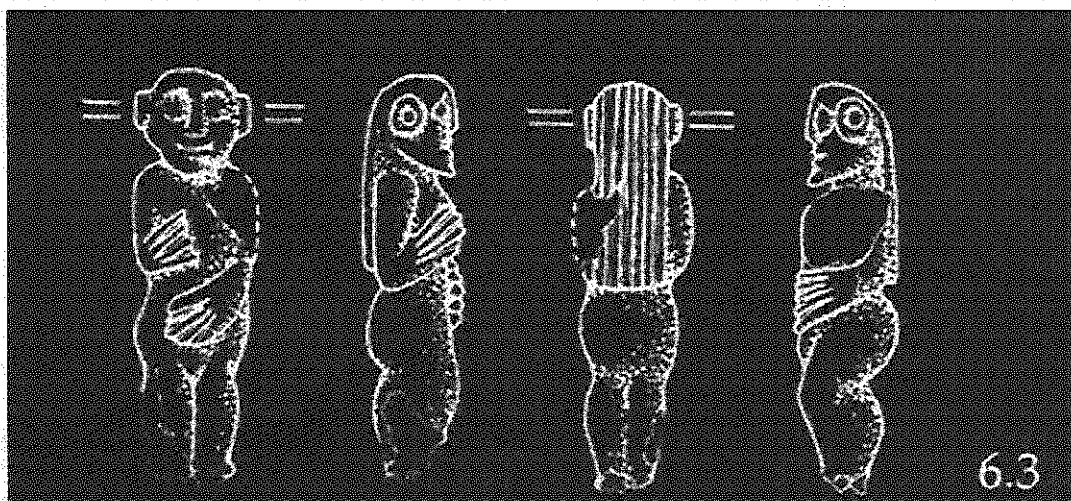

Fig. 4. Barnstenen amulet (tekening) in de vorm van een vrouw in pudica-pose. Satricum, NW necropool graf VI, midden 7de eeuw v. Chr.

Direct naast het pronkgraf troffen de Italiaanse opgravers een tweede graf aan, uit dezelfde tijd en gebouwd in een techniek die wij alleen kennen van *tombe principesche*. Het bevatte de resten van een dame van duidelijke stand, zoals te verwachten, maar merkwaardig genoeg geen enkele grafgift. Wel was ze begraven in een volstrekt uniek gewaad, dat was versierd met honderden barnstenen sieraden. (Barnsteen is fossiele hars, die in de oudheid kostbaarder was dan goud en waaraan grote magische eigenschappen werden toegekend.) De meest opvallende elementen van het gewaad zijn de

gesneden figuurtjes, amuletten van ca. 5 centimeter groot, in de vorm van aapjes, leeuwjes, fabeldieren en vooral veel vrouwenfiguurtjes. Naakte vrouwenfiguurtjes om precies te zijn en dat is op zich al merkwaardig. Erotische frivoliteit was namelijk beslist niet iets dat door de Latijnen werd gewaardeerd. Sommige van deze vrouwtjes houden de hand op de buik terwijl hun geslacht opvallend geprononceerd is aangegeven (fig. 3). Andere vrouwtjes bedekken juist met één hand hun schaamdelen en met de andere de borsten (fig. 4). Dat is onmiskenbaar de pose die bekend staat als *Venus Pudica* ('kuise

Venus') en die zoals bekend tot in de Renaissance-kunst heeft doorgewerkt. Nog opvallender is dat de serie meerdere vrouwfiguurtje bevat die in duo-vorm zijn uitgevoerd (fig. 5). Weer dat tweelingschap!

Feestjurk of ritueel gewaad?

Wat moeten we hiervan denken? Als we de zaken op een rijtje zetten, hebben we hier in elk geval te maken met een dame die tot dezelfde elite-groep behoorde als de

Fig. 5. Barnstenen amulet in de vorm van twee vrouwen in pudica-pose. Satricum, NW Necropool graf VI, midden 7de eeuw v. Chr.

mannen in het pronkgraf – en die wij als de *family in charge* over Satricum en het gemeenschapsheiligdom hebben kunnen duiden. Het is dan aannemelijk, maar helaas niet meer met zekerheid vast te stellen, dat ze direct tot deze familie behoorde.

De barnsteen figuren zijn heel bijzonder – er zijn er uit heel Italië in deze periode maar een handjevol bekend, tegen ruim dertig in het graf van Satricum – en de vormtaal had zonder meer een speciale betekenis die eigenlijk alleen in religieuze zin is te duiden. Het merkwaardige en onvoorstelbaar kostbare kledingstuk waarvan de figuren deel uitmaakten, was ook vast geen gewone feestjurk en lijkt eerder een ritueel gewaad. Is het dan mogelijk dat deze dame een priesteres van de tempelhut was? Het is een verleidelijke gedachte, die misschien wordt ondersteund door de merkwaardige afwezigheid van grafgiften in de tombe. Want ook Vestaalse maagden werden, heel ongebruikelijk in de Romeinse wereld, zonder grafgiften begraven. De reden daarvoor was dat zij vanaf hun inwijding als priesteres werden beschouwd als reeds gestorven, een soort ‘levende doden’ dus. De parallel is opmerkelijk nu wij hebben gezien dat de tempelhut ook op veel andere manieren aan het heiligdom van Vesta doet denken.

En dan de hamvraag. Als deze hele reconstructie plausibel is, zouden de naakte barnsteenfiguurtjes dan misschien de eerste en oudste afbeelding kunnen zijn van de godheid die in de tempelhut werd vereerd? Het kan zeker. Dat de amuletten vrouwen van vlees en bloed uitbeelden ligt, ook gezien de Latijnse mores, niet erg voor de hand. Daarentegen was de beeldtaal van een naakte godin – met de handen op de buik en in pudica-pose – algemeen bekend in het Nabije Oosten en bereikte juist in de periode waaruit dit graf dateert voor het eerst Italië. In de oudste tijden, zo weet de Romeinse geleerde Varro ons te vertellen, vereerden de Latijnen goddelijke krachten zonder enige vorm of gestalte, *numina* genaamd. Pas met de introductie

van een beeldtaal voor goden – waar met name de Griekse handelaren in Italië verantwoordelijk voor waren – begonnen de abstracte *numina* een gezicht te krijgen.

Ook het huis (c.q. de hut), de haard en de voedselvoorraad hadden hun beschermende *numina*, die *Penates* werden genoemd. ‘Penaten zijn alle goden die voor het huishouden zorgen,’ schrijft de laat-Romeinse geleerde Servius expliciet. Anders dan de huisgodjes die *Lares* heetten en die het hele gezin beschermden, werkten de Penaten speciaal voor de heer des huizes. De naam was volgens de antieken afgeleid van *penus*, de huisvoorraad, of in bredere zin, ‘alles wat de heer des huizes nodig heeft’, zoals de geleerde Gellius voor ons verduidelijkt. Dat is heel goed te rijmen met de geschetste oorsprong van de tempel van Vesta (en het heiligdom in Satricum) als het ‘modelhuishouden’ van de koning dat door zijn voorbeeldfunctie symbool ging staan voor het welzijn van de hele gemeenschap. En dit alles maakt het op z’n minst een plausibele gedachte dat de barnsteendame van Satricum, die wij als een priesteres van de tempelhut hebben geïdentificeerd, in de Grieks-Oosterse beeldtaal van de barnsteenfiguurtjes de *Penates* herkende van het modelhuishouden dat aan haar zorg was toevertrouwd.

Demetrius J. Waarsenburg ◀

Satricaanse Studies

NIEUW LEVEN VOOR VERGETEN SCHERVEN

Op de opgravingen in Satricum zijn niet alleen votiefbeeldjes, sieraden en complete vazen gevonden, maar ook een hele berg scherven. Wie daar slim mee aan de slag gaat, kan er veel belangrijke informatie uit halen.

Enkele maanden geleden is vrij geruisloos een nieuw onderzoeksproject begonnen door de sectie Mediterrane Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam, getiteld 'New Perspectives on Ancient Pottery'. Het uitgangspunt van dit project is hoe om te gaan met de grote hoeveelheden aardewerk uit nederzetting-contexten die langlopende projecten als bijvoorbeeld de opgravingen in Satricum (1977-2007) nu eenmaal opleveren.

Natuurlijk zijn tijdens de lopende opgravingen van dergelijke projecten alle vondsten op een of andere manier geadmistreerd en vooral de bijzondere potten gepubliceerd, vanwege hun esthetische kwaliteit, hun stilistische waarde of vanwege de precieze datering die zij kunnen geven aan bijvoorbeeld een gebouw. De grote bulk aan 'onbruikbare' scherven die hooguit aan de hand van enkele algemene criteria geturfd is, blijft echter achter in het magazijn en verstoofd doorgaans.

Elke opgraver stelt zich de vraag: wat te doen met deze bulk, waar op het eerste gezicht kraak noch smaak aan zit! Iedere scherf publiceren heeft weinig zin, want niemand zit te wachten op een volledige documentatie van een wandscherf, en het kost meer tijd dan in het leven van één archeoloog past! De kunst is dus om te bedenken wat voor waarde deze bulk kan hebben voor archeologisch onderzoek. En dat is nu precies wat het nieuwe onderzoeksproject aan de UvA voor ogen heeft: wat voor onderzoeksvragen kan men stellen aan het gros van het aardewerk, en hoe kan het in een redelijk tempo bekeken worden.

Veel mankracht

Satricum is een van de drie deelnemende archeologische projecten naast Halos (Thessalië), van oorsprong een opgravingsproject van de Rijksuniversiteit Groningen, en Zakynthos in Griekenland, een nieuw project van de Universiteit van Amsterdam. Het mooie van het project is dat dankzij de Stichting Utopa veel mankracht aangesteld kan worden, terwijl voorheen het vondstmateriaal van opgravingen nog weleens het domein van zeer enthousiaste 'vrijwilligers' (lees: academici met veel vrije tijd) was.

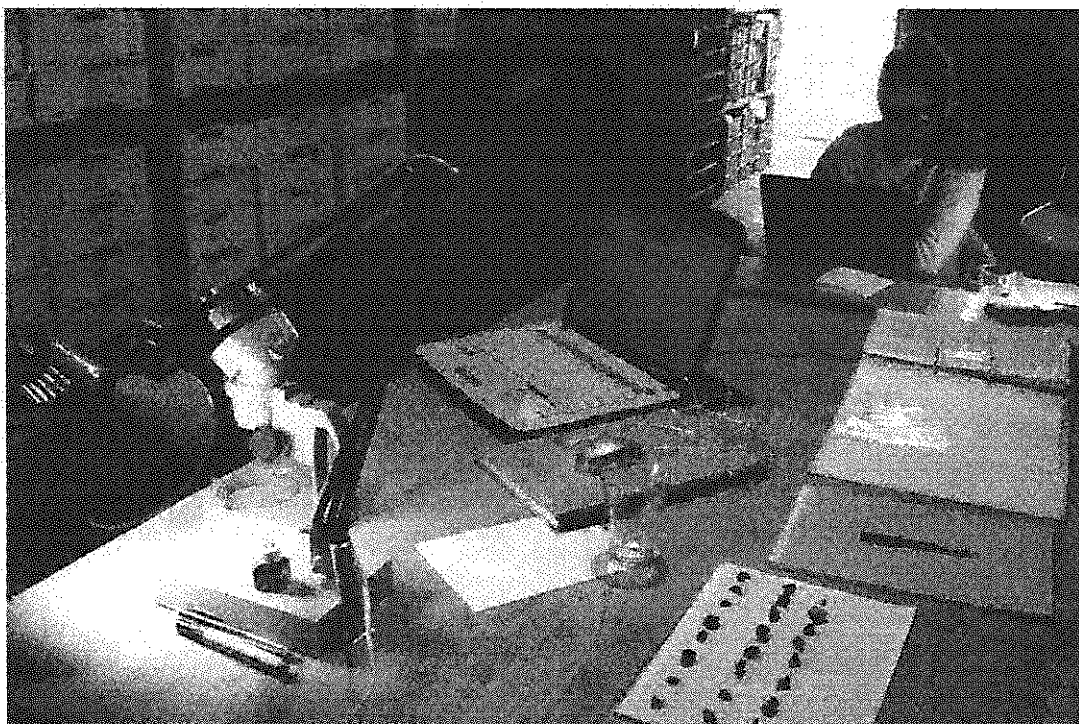
Voor de studie naar het aardewerk van Satricum zijn drie promovendi en vier onderzoeksassistenten gepland, waarvan twee al begonnen zijn in oktober 2007. Verder is een 'overkoepelende' universitair docent aangetrokken die specialist is in het verwerken van grote hoeveelheden vondstmateriaal, en alles weet van natuurwetenschappelijke methoden die toegepast kunnen worden op aardewerk. Er is eveneens een IT-specialist aangesteld die de technische ondersteuning biedt voor de snelle verwerking van het aardewerk.

Zoveel mensen staan voor even zo veel meningen, mede doordat de achtergrond (vijf verschillende universiteiten!) en daarmee de onderzoekstradities van de aangestelde personen varieert. Tijdens de eerste maanden van het nieuwe project is er daarom vooral veel gediscussieerd over mogelijke gemeenschappelijke delers, én over de grote verschillen tussen de drie veldwerkprojecten. Parallel daaraan is nagedacht over een gemeenschappelijke database waarin het aardewerk van elk project snel verwerkt kan worden.

Twee algemene onderzoeksthema's zijn geformuleerd. Het eerste thema gaat over de onderlinge verhouding tussen import-aardewerk en lokaal geproduceerd aardewerk. Met name voor Satricum is dat

interessant, want boven de scherventafels van Le Ferriere is al zo vaak op basis van 'intuïtie' lokale waar van exotische onderscheiden! De nieuwe universitair docent zal op dit punt een belangrijke bijdrage gaan leveren, want voor het eerst zal de *klei* van van het Satricaanse aardewerk bekeken worden. Daarnaast wordt ook het oppervlak van het aardewerk bestudeerd, om erachter te komen hoe een brok klei tot pot gevormd is en of die bevindingen misschien ook kunnen bijdragen bij het onderscheid van productielocaties. Een tweede stap is natuurlijk de onderzoeksvraag die op deze methodes volgt: hoe is de verhouding

groot deel van het materiaal de oorspronkelijke vorm bepaald kan worden! Het eerder genoemde klei- en morfologische onderzoek kan hierbij helpen. Wanneer een bepaalde vorm bijna altijd een bepaalde klei-structuur en/of oppervlakkbewerking heeft, kunnen kleine aardewerkfragmenten met vergelijkbare kenmerken onder voorbehoud aan deze vorm worden toegeschreven. De eerder genoemde database is hierbij zeer relevant om snel potentiële correlaties te kunnen opvragen. De onderzoeksvraag is vervolgens of vormen voor specifieke doeleinden geproduceerd zijn, en binnen welk kader men dit moet zien.

Jeltsje Stobbe onderzoekt aardewerk in het Satricaanse vondstendepot.

tussen lokaal en import, en wat voor betekenis heeft die verhouding in diverse archeologische contexten.

Het tweede thema behelst de relatie tussen de aardewerkvormen en het gebruik. Aangezien in Satricum een grote diversiteit aan contexten voorkomt (domestiek, funerair, religieus-ritueel et cetera) over een lange periode (9de-2de eeuw v. Chr.), leent het aardewerk zich goed voor dergelijk vergelijkend onderzoek. Voorwaarde is natuurlijk wel dat van een

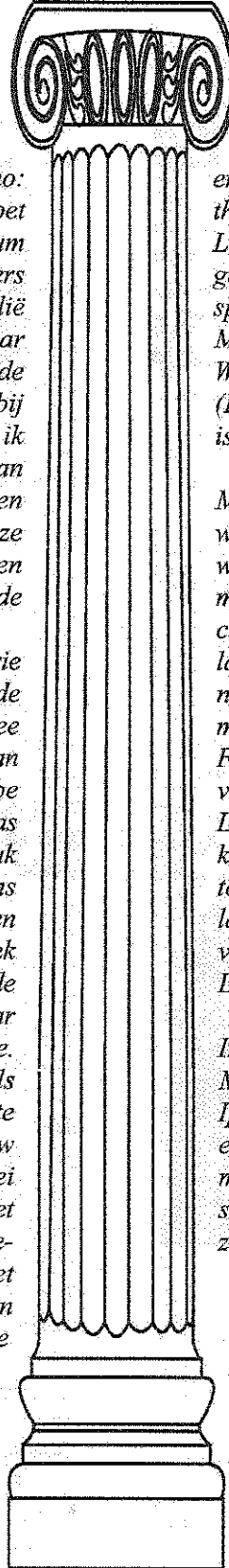
Inmiddels zijn er twee voorbereidende campagnes geweest, is de derde begonnen, en wordt deze zomer alweer de volgende onderzoeksassistent aangesteld. Aankomende winter treden de eerste Satricum-promovendi in dienst. Samen kunnen zij hopelijk een nieuw licht werpen op de 'vergeten' scherven in de magazijnen van Satricum.

Jeltsje Stobbe ◀

COLUMN Vrouw(en)

In mei van dit jaar liet ik aan een paar vrienden Rome zien en had een hele dag Tivoli gepland. Na de welbekende Villa van Hadrianus bezochten we ook het een paar jaar geleden geopende Parco Gregoriano: de kloof met watervallen aan de voet van de twee tempels in het centrum van de stad, waarvoor alle schilders vanaf de renaissance naar Italië waren gereisd. Gaat dat zien! Maar de echte verrassing kwam pas in de Villa d'Este. Terwijl mijn vrienden bij de fontein rondkeken, besteedde ik een flinke tijd aan het bekijken van alle fresco's in de villa. Er blijkt een hele zaal gewijd aan onze Satriculaanse godin Mater Matuta en al haar gedaanteveranderingen in de mythologie.

Ze begint als Ino, een van de drie rampzalige dochters van Kadmos, de stichter van Thebe. (De andere twee waren Autonoë, de moeder van Aktaion, die in de bergen bij Thebe door Artemis in een hert was veranderd, toen hij haar per ongeluk naakt had gezien en vervolgens subiet door zijn eigen jachthonden was verscheurd; én Agaue, die, gek gemaakt door Dionysos, op diezelfde plaats samen met haar zusters haar eigen zoon Pentheus verscheurde. Die weigerde namelijk – net als zijzelf – om Dionysos als god te erkennen.) Ino was de tweede vrouw van Athamas, die na allerlei verwickelingen waarvan ik bij het lezen van Ovidius en mythologieboeken nog steeds het fijne niet begrijp, gek werd. Hij kreeg zijn vrouw en haar (hun?) zoonje Melikertes zelfs zo ver dat ze in zee sprongen. Melikertes reed op een dolfijn terug naar het vasteland, en Ino veranderde in Leukothea, de Witte Godin. Zij is het die in de Odyssee de held Odysseus redt als die in een storm van zijn vlot is

gespoeld. Ze geeft hem haar sluier als zwemvest, en zo bereikt Odysseus al zwendend de kust van Scheria, waar Phaiakenprinses Nausikaä hem zal vinden en verder op weg zal helpen naar thuishaven Ithaka. Welnu, deze Leukothea schijnt écht vereerd te zijn geweest, en nu komt het: in Italië, speciaal in Rome en Satricum, als Mater Matuta. Hoe die overgang van Witte Godin naar de Moeder van de (Rode) Dageraad in zijn werk gegaan is – geen idee.

Wel begrijp ik waarom Mater Matuta in Satricum vereerd werd, want de dageraad in Satricum is werkelijk spectaculair. Ik zie die elke morgen tijdens de opgravingscampagnes als ik net voor zessen langs de wijngaarden van Santarelli naar ons opgravingshuis, de voormalige lagere school van Le Ferriere, loop. Ten oosten van de vlakte van Satricum liggen de Monti Lepini, waarvan het midden van de kam iets lager is en tussen twee topjes ligt. En precies boven dat lagere midden komt de zon op, voorafgegaan door de rozige Dageraad. Adembenemend.

Nou, van die hele wording van Ino via Leukothea naar Mater Matuta heeft de geleerde kardinaal Ippolito d'Este in zijn villa in Tivoli een zaaltje vol met fresco's laten maken. Als een madonna met kind op schoot wordt ze vereerd. Gaat dat zien! Je staat versteld.

Dé Steures ◀

ONZICHTBARE VROUWEN IN DE ROMEINSE PROVINCIES? *

Leidden vrouwen uit de Romeinse elite in de westelijke provincies een verborgen bestaan, zoals veel moderne studies opperen? Prof. dr. Emily Hemelrijk beweert van niet. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, herinneren juist aan hun weldaden en positie. De hoogleraar Oude Geschiedenis bewerkte haar lezing van de Satricum-dag voor deze nieuwsbrief tot een uitvoerig essay.

In de derde eeuw na Chr. werd in Aviocala, een klein stadje in Africa Proconsularis (het huidige Tunesië), een standbeeld opgericht voor een Romeinse vrouw. Het beeld, dat niet over is, maar dat er vermoedelijk ongeveer zo, als in fig. 1, heeft uit gezien, stond op een openbare plaats in de stad. De inscriptie op de basis eert de vrouw vanwege haar opmerkelijke verdiensten als burgeres en patrones van de stad.¹ Naar gebruik van de nieuwe aristocratie van haar tijd droeg zij een zeer lange naam, *Oscia Modesta Cornelia Patruina Publina* (en twee namen die

onleesbaar zijn door beschadiging van de steen). Zij was van lokale herkomst, maar doordat haar familie opklom tot senatoriale rang, bracht zij een groot deel van haar leven in Rome door. Daar heeft zij een opmerkelijk grafschrift nagelaten, waarin ze terugblijkt op haar leven en haar huwelijk met een consul. Met geen woord echter rept zij over haar Noord-Afrikaanse herkomst en haar patronage van het kleine stadje in Africa Proconsularis dat haar eerde met een openbaar standbeeld.

Dit voorbeeld toont hoe – zelfs voor één persoon – Rome en de lokale steden van het Romeinse rijk gescheiden werelden waren. Leden van lokale elites die opklommen tot senatoriale ambten in Rome vertoonden vaak een lichte gêne over hun provinciale herkomst, terwijl hun moedersteden in de provincies juist trots op hen waren. Dat ze dit tot uitdrukking brachten op een typisch Romeinse manier, door een standbeeld en inscriptie in het Latijn, is een teken van de ‘Romanisering’ van deze steden. ‘Romanisering’ betekent echter niet een klakkeloze overname van de gewoontes en gebruiken van Rome. Eén van de opmerkelijke verschillen tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk is nu juist dat in Rome in de keizertijd géén openbare standbeelden werden opgericht voor leden van de elite. In Rome was dit het privilege van de keizer en zijn familie. *Oscia Modesta* heeft in Rome dus nooit een openbaar standbeeld gekregen en ze had in Rome nooit de functie van ‘patrones van de stad’ kunnen uitoefenen. In dit opzicht was er tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk dus inderdaad een wereld van verschil.

Nog twee andere voorbeelden geven van vrouwen uit de lokale elites van de steden van de westelijke provincies, waartoe ik mij beperk. Het standbeeld van *Minia Procula*, priesteres van de keizercultus in Bulla Regia in Noord-

Fig. 1 *Minia Procula*,
priesteres van de
keizercultus in Bulla
Regia (nu in het Bardo
museum in Tunis).
Foto Joop Derksen.

* Deze lezing is een bewerking van mijn oratie over ‘Nieuwe Romeinsen’ van 29 mei 2008.

¹ CIL 8, 23832: [O]sciae Modes/[tae Valer?]iae / [---]n[---]iae Corne[li]ae [P]a[tr]i[ui]nae Publinae / c(larissimae) f(eminae) civi et patr(onae) / ob insign(ia) eius me[ri]ta quibus in[lu]strat originis suae patriam / civitas Aviocal(ensis) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublica) p(ecunia).

Afrika (Africa Proconsularis) in de vroege derde eeuw na Chr., was opgericht door haar zoon op het forum op besluit van de stadsraad. Het beeld toont haar als een oudere vrouw gekleed in de *tunica* en mantel (*palla*), waarmee Romeinse vrouwen gewoonlijk worden afgebeeld.

Fig. 2 Grafreliëf van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis. Foto van de auteur.

Haar handgebaar en het feit dat haar hoofd bedekt wordt door een slip van haar mantel wijzen op haar priesterlijke status of haar eerbied voor de goden in het algemeen. Derde voorbeeld: het grafmonument van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus, het huidige Nîmes, in Gallia Narbonensis toont haar als priesteres van de keizerin door de *infula*, een geknoopte band, die in de Romeinse wereld gold als teken van priesterlijke waardigheid. De familienaam van haar man, Adgennius, wijst op lokale herkomst en die mogen we ook voor Licinia Flavilla veronderstellen.

Dit zijn slechts drie voorbeelden van de talloze inscripties, die in de eerste drie eeuwen van de keizertijd werden opgesteld voor vrouwen uit de elites van de Romeinse steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk. Als priesteressen, weldoensters en stadspatronessen speelden deze vrouwen een vooraanstaande rol in hun stad, waarbij ze een hoge mate van openbare zichtbaarheid genoten, niet alleen tijdens hun leven, maar door hun openbare standbeelden ook na hun dood. Ondanks

hun vooraanstaande plaats in hun steden treffen we hen echter zelden aan in moderne studies over Romeinse vrouwen. Hoewel er in toenemende mate gebruik gemaakt wordt van beeldmateriaal en inscripties, bepalen de literaire bronnen – waaronder de geschiedschrijvers – nog steeds ons beeld van Romeinse vrouwen, en zij beperken zich bijna uitsluitend tot vrouwen in Rome. Keizerinnen en vrouwen die door publieke schandalen de aandacht trokken, nemen in deze bronnen een onevenredig grote plaats in en hebben ook in moderne studies de meeste aandacht getrokken. In studies van de lokale steden worden vrouwen meestal alleen in dynastieke zin opgevoerd: als vrouwen en dochters van leden van de elite en als voortbrengsters van de volgende generaties. Hierin weten moderne auteurs zich gesteund door opmerkingen in de literaire bronnen die suggereren dat er in de lokale steden een ouderwetse, strengere moraal heerste dan in Rome. Maar moeten we inderdaad de antieke auteurs volgen en de levenswijze van vrouwen in de lokale steden als een conservatieve en boerse variant van die van de hoofdstad zien? En wie mogen we eigenlijk Romeinse vrouwen noemen? Waren dat alleen de vrouwen in Rome, aangevuld met een enkele vrouw uit de Italische steden – zoals moderne studies lijken te suggereren – of ook de vrouwen in de talrijke steden van de Romeinse provincies?

De hier opgeworpen vragen raken aan de lastige kwestie van 'romanisering', een begrip waarover al decennia lang een fel debat gevoerd wordt. De rol van gender komt in dit debat nauwelijks aan de orde. Door hun teruggetrokken levenswijze en hun uitsluiting van publieke functies zouden vrouwen – zo wordt verondersteld – minder in aanraking komen met de Romeinse cultuur en dus minder geromaniseerd zijn dan mannen. Toch ligt het voor de hand dat de Romeinse verovering en bestuur ook voor vrouwen grote gevolgen hadden. In de grensprovincies met een sterke militaire aanwezigheid waren deze vermoedelijk

anders dan in de gepacificeerde gebieden rond de Middellandse Zee en voor rijke vrouwen uit de stedelijke elite anders dan voor vrouwen uit armere families op het land. Ik beperk me hier tot de stedelijke elite: vrouwen als Minia Procula en Licinia Flavilla waren van locale herkomst, maar bezaten het Romeinse burgerrecht, waren door hun steden verkozen als priesteressen van de Romeinse keizerin, zijn afgebeeld in Romeinse kleding en volgen in hun kapsel met enige vertraging de mode van de hoofdstad. Zijn zij daardoor Romeinse vrouwen?

Om dit te bepalen, kunnen we twee criteria aanleggen: juridisch en cultureel. Naar juridische maatstaven is iemand een Romein als hij of zij het Romeins burgerrecht bezit. Hoewel er aan het Romeinse burgerrecht aanzienlijke voordelen verbonden waren, was burgerrecht alleen vermoedelijk niet voldoende om als Romein geaccepteerd te worden. Taal en gedeelde gewoontes en waarden spelen een grote rol in de Romeinse identiteit, en natuurlijk emoties, die niet meer te peilen zijn. Voelde men zich Romein of eerder Galliër of Puniër, of misschien allebei? Welk beeld had men van het Romein-zijn? We mogen ervan uitgaan dat de meeste provinciebewoners nooit in Rome geweest zijn en slechts een afgeleid beeld hadden van wat Rome was en betekende. Hun beeld werd gevormd door de naar Romeins voorbeeld opgerichte gebouwen en standbeelden in hun omgeving, de in hun gebied gevestigde Romeinse veteranen en immigranten (die overigens zelf vaak uit andere provincies kwamen) en – voor de geletterde elite – de Latijnse literatuur. Dit gold waarschijnlijk nog sterker voor vrouwen die – anders dan mannen – geen kans hadden om door het leger of bestuursfuncties rechtstreeks met Rome of haar vertegenwoordigers in contact te komen. Toch werd de culturele maatstaf evenzeer voor vrouwen aangelegd. Om een bekend voorbeeld te noemen: als de dichter Martialis na 35 jaar in Rome terugkeert naar zijn geboortestad Bilbilis in midden Spanje, prijst hij in een gedicht een rijke stadsgenote, Marcella,

als een ware Romeinse om haar verstand, haar beheersing van het Latijn en haar Romeinse levensstijl. Zijn heimwee naar Rome, zo schrijft hij, werd door haar alleen getemperd; zij vertegenwoordigde voor hem Rome: *Romam tu mihi sola facis*.²

Culturele factoren lijken doorslaggevend voor een Romeinse identiteit en hierin spelen zowel kennis van het Latijn en de Grieks-Romeinse literaire cultuur als aanpassing aan de traditionele Romeinse levenswijze en waarden een rol. Laten we nog eens kijken naar mijn eerste voorbeeld: Oscia Modesta. Geboren en getogen in Noord-Afrika was zij getrouwd met een eveneens in Noord-Afrika geboren man. Beiden stamden uit families van de locale stedelijke elite, die al meerdere generaties het Romeinse burgerrecht bezaten. Haar man maakte carrière in Rome waar hij het bracht tot consul. In Rome maakten beiden deel uit van een senatoriale elite die voor een aanzienlijk deel bestond uit Romeinse burgers uit de Spaanse, Noord-Afrikaanse en Griekse provincies van het Romeinse rijk. Na de voortijdige dood van haar man en zoon bleef ze in Rome en voedde daar haar kleinzoon op. Als ze in een vermoedelijk door haarzelf in archaïsch, pseudo-Homerisch, Grieks gecomponeerd grafgedicht haar leven samenvat, benadrukt ze naast haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en haar toevlucht tot de Muzen het feit dat ze slechts éénmaal getrouwd was. Ze verwijst daarmee naar het begrip *univira*, vrouw van één man, dat op grafstenen van Romeinse vrouwen gevonden wordt.

“Hier lig ik, vrouw van een consul, mijn geliefde Arrius, de trotse held met wie ik in mijn enige huwelijk verenigd was. Van mijn voorouders verkreeg ik de naam Publiana; ze waren afstammelingen van de Scipionen en schitterden door edele geboorte. Weduwe bleef ik mijn hele verdere leven en verteerd door verdriet om

² Martialis *Ep.* 12.21.10.

mijn jonggestorven kinderen. In mijn leven heb ik veel moeite en verdriet moeten verdragen; in de Muzen alleen vond mijn geest troost en betovering.”³

Hiermee toonde ze zich een vrouw die niet alleen de culturele tradities maar ook de traditionele morele waarden van de Romeinse samenleving onderschreef.

Ondanks deze sterke identificatie met Rome – ze meet zich in haar gedicht zelfs een fictieve Romeinse afstamming aan – bleef ze actief betrokken bij haar geboortestad in Noord-Afrika. Deze eert haar met nadruk als burgeres (*civis*) en noemt zich met trots haar *patria*, vaderstad. Oorspronkelijk sloot Romeins burgerrecht lokaal burgerrecht uit, maar in praktijk werd het geaccepteerd en het idee van een dubbel vaderland (*duae patriae*), nl. Rome en de vaderstad, is in de Romeinse keizertijd wijdverbreid. Deze dubbele binding van vele in Rome woonachtige Romeinse senatoren uit de ‘provincie’ (vooral Spanje, Noord-Afrika, Gallië of het Grieks-sprekende oostelijk deel van het Rijk) uitte zich door weldaden aan hun vadersteden in de vorm van openbare gebouwen, spelen of uitdelingen. Als dank stelde de vaderstad publieke standbeelden op voor hun rijke en succesvolle stadsgenoten en verleende de meest prominenten onder hen de eervolle titel patroon of patrones. Naast weldaden werd er van een stadspatroon of patrones ook belangenbehartiging verwacht, iets waarvoor Oscia Modesta door haar senatoriale contacten in Rome bij uitstek geschikt was.

Ook al waren ze van locale afkomst, deze vrouwen waren dus zowel juridisch als cultureel Romeinse vrouwen. Maar dat betekent niet dat hun levenswijze of mogelijkheden dezelfde waren als die van vrouwen in Rome. Tegen de verwachting in lijkt het alsof Romeinse vrouwen in de locale steden juist een prominenter rol

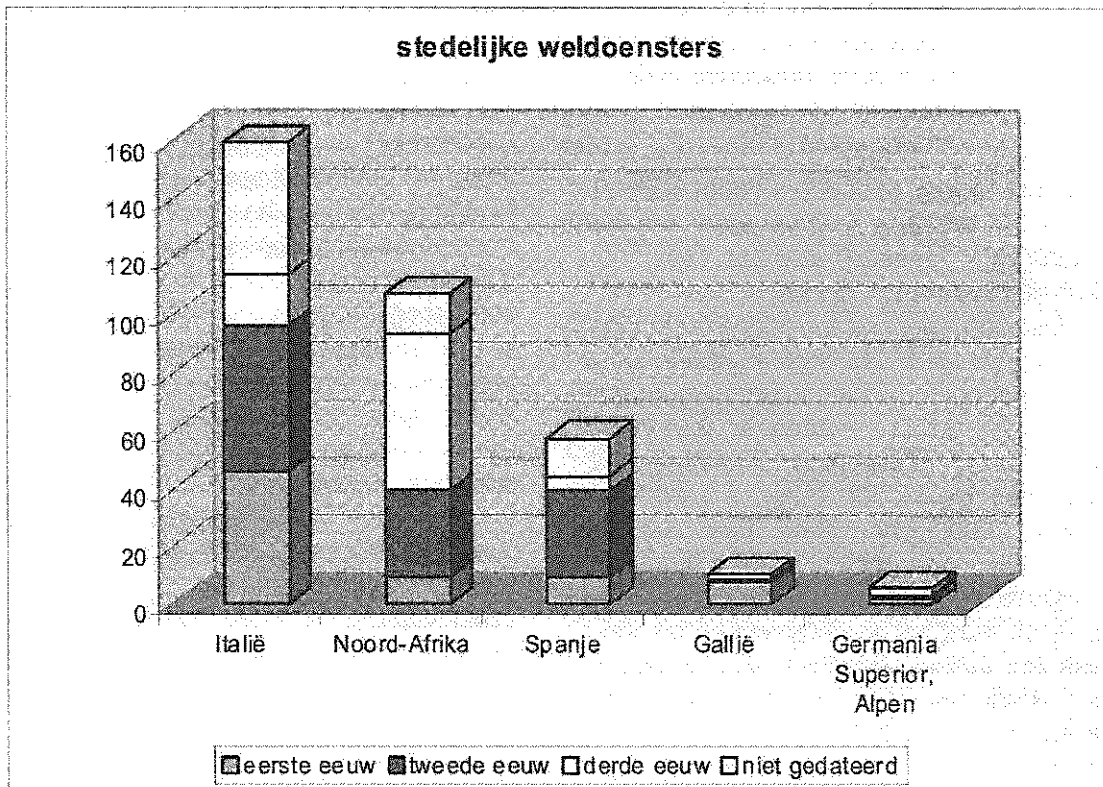
hebben kunnen spelen dan in de hoofdstad.

Gaat het bij deze vrouwen om uitzonderingen in een door mannen gedomineerd stedelijk landschap of hadden vrouwen een structureel aandeel in het sociale en publieke leven van hun steden? Hoewel aantallen voor de oudheid berucht onbetrouwbaar zijn, wil ik me toch aan enig simpel rekenwerk wagen. Ik kijk hierbij speciaal naar weldoensters en priesteressen van de keizercultus. De stad Rome blijft buiten beschouwing; hier waren openbare weldaden en priesterschappen van de keizercultus stevig in handen van de keizerlijke familie. Van de 339 stedelijke weldoensters, wier weldaden op inscripties tot ons zijn gekomen, is de overgrote meerderheid te vinden in de steden van Italië, gevolgd door de steden in de Noord-Afrikaanse provincies (zie pag. 17).

De provincies van Spanje hebben een bescheidener aandeel, en de provincies van Gallië, Germania Superior en de Alpengebieden bieden samen slechts een klein aantal weldoensters. Als we kijken naar de chronologische ontwikkeling, dan liggen in de eerste eeuw de steden van Italië op kop; in de tweede eeuw blijft het aantal weldoensters in Italië min of meer gelijk, maar komen ze op in Noord-Afrika en Spanje. In de derde eeuw lopen de Afrikaanse provincies aan kop, gevolgd door Italië en – heel bescheiden – de Spaanse provincies. Een vergelijkbaar beeld vinden we bij de inscripties voor priesteressen van de keizercultus. Binnen deze grotere gebieden vinden we inscripties voor weldoensters en priesteressen vooral in de meest geromaniseerde provincies: in Noord-Afrika vooral in Africa Procon-sularis, in Spanje vooral in Baetica en in Gallië bijna uitsluitend in Gallia Narbonensis.

Hoe kunnen we de spreiding van weldoensters en keizerpriesteressen verklaren? Waarom vinden we hen wel in Noord-Afrika, Spanje en Gallia Narbonensis, maar niet in provincies als Britannia, Gallia Belgica of Germania inferior? Moeten we hier misschien rekening

³ Voor haar grafgedicht in archaïserend Grieks: IGUR 1311 = IGR I 336 = IG 14, 1960 = Kaibel Epigr. Gr. 674 (op een marmeren grafaltaar in Rome)

houden met inheemse tradities? Helaas is er over de man-vrouwverhouding bij de meeste inheemse volken te weinig bekend om hier een uitspraak over te kunnen doen. Wel lijkt er een verband te zijn met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht. In de steden van Italië hadden alle vrije inwoners al in de eerste eeuw vóór Chr. het Romeinse burgerrecht verkregen. Hier vinden we weldoensters dan ook al vanaf het begin van onze jaartelling. In de provincies verliep het proces trager; in de eerste eeuw waren hier nog maar weinig Romeinse burgers. Onder de Flavische keizers kregen vele inheemse steden in Spanje en Noord Afrika de status van *municipium*, wat leidde tot een aanzienlijke toename van het aantal Romeinse burgers onder de locale elite. Dit vindt zijn weerslag in een sterke groei van het aantal stedelijke weldoensters in de tweede eeuw. Als keizer Caracalla in 212 na Chr. collectief het Romeinse burgerrecht verleent aan vrijwel alle vrije inwoners van het Romeinse rijk, is er in Italië en Spanje echter al sprake van economische teruggang, maar de steden

van Noord-Afrika bloeiden tot ver in de derde eeuw. We vinden inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen in de derde eeuw dan ook vooral in Noord-Afrika.

De combinatie van urbanisatie, economische voorspoed en de verspreiding van het Romeinse burgerrecht hebben mijns inziens sterk bijgedragen aan de groei van het aantal stedelijke weldoensters. Dat ook vrouwen van deze voorspoed profiteerden, én er actief aan bijdroegen, heeft te maken met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht, die Romeinse burgeressen een, historisch gezien, uitzonderlijk sterke positie verleende. In het Romeinse erfrecht kregen zonen en dochters in principe gelijke porties en in het Romeinse huwelijk zonder *manus* – in de keizertijd de gebruikelijke huwelijksvorm – waren de vermogens van man en vrouw strikt gescheiden. Tenslotte, waren moeders van drie of meer kinderen door het *ius liberorum* van keizer Augustus volledig handelingsbekwaam. Als eigenaressen van land, producenten en handelaarsters in olijfolie, aardewerk en andere producten

konden vrouwen grote vermogens bezitten, waarbij de macht van een voogd in de loop van de keizertijd in toenemende mate beperkt werd. Deze zaken zijn natuurlijk vooral van belang voor de gegoede klasse: de stedelijke elite en de rijke landeigenaren en handelaren net buiten deze elite. In hoeverre burgers uit de lagere klassen van de samenleving daadwerkelijk van het Romeinse recht gebruik maakten, is omstrede.

Volgens een recente schatting kwam door de uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de tweede en derde eeuw 30 tot 45 procent van het privévermogen van de stedelijke elite in de handen van vrouwen. Zelfs als deze schatting aan de hoge kant is en we rekening houden met regionale verschillen, betekent het dat de locale steden met hun wankele financiële basis het zich eenvoudigweg niet konden veroorloven om rijke vrouwen over het hoofd te zien. Ook al waren vrouwen uitgesloten van politieke functies en van lidmaatschap van de stadsraad en waren zij volgens de traditionele Romeinse normen gebonden aan een teruggetrokken leven in de huiselijke kring, hun rijkdom gaf hun een publiek gezicht. Door hun geld te besteden aan de verfraaiing van hun stad, door dure priesterschappen te vervullen of door als patrones hun invloed aan te wenden ten bate van hun stad of *collegia* (verenigingen) zetten rijke vrouwen hun financiële kapitaal om in 'symbolisch kapitaal' in de vorm van prestige en informeel gezag. Zij schonken badhuizen, theaters, amfitheaters, tempels en aquaducten, ze organiseerden en betaalden theater, circus- of gladiatorenspelen, publieke banketten, of uitdelingen van voedsel of geld, en ze richtten financiële stichtingen op.

Onder deze vrouwen vinden we velen die blijkens hun namen afkomstig zijn uit inheemse families, die pas kort het Romeinse burgerrecht verworven hadden. Fabia Bira, blijkens haar Punische *cognomen* (Bira) en de inheemse naam van haar vader (Izelta) van locale afkomst, was de eerste priesteres van de keizercultus in Volubilis (in het huidige Marocco), waar

zij drie standbeelden op het forum kreeg. Nahania Victoria, die een geromaniseerde inheemse familienaam draagt, was keizerpriesteres in Thugga (het huidige Dougga) in Africa Proconsularis, waar zes inscripties herinneren aan de bouwwerken die zij haar stad geschonken had. Door hun weldaden en hun priesterschap in dienst van de keizercultus toonden deze vrouwen niet alleen hun rijkdom en hun liefde voor hun stad, maar gaven ze ook uitdrukking aan hun status als Romeins burgeressen in een tijd dat dit nog een uitzonderlijk privilege was. Net als mannen werden ze voor hun weldaden geëerd met een openbaar standbeeld, dat hen presenteert als voorbeeldige Romeinse vrouwen, gekleed in wat men wel het uniform van de welgestelde Romeinse burgeres zou kunnen noemen: *tunica* en *palla*, soms met de *stola* van de Romeinse *matrona* ertussen. Beeld en inscriptie vullen elkaar aan; de inscriptie legt de nadruk op de weldaden en publieke functie van de geëerde, het beeld op haar *romanitas* en traditioneel Romeinse vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid. Het is overigens zeer de vraag of zelfs vrouwen in Rome er in het dagelijks leven zo bij liepen.

De literaire auteurs met hun sterke gerichtheid op de hoofdstad besteden nauwelijks aandacht aan deze locale weldoensters. Slechts één van hen kennen we zowel uit inscripties als uit een literaire bron: Plinius de Jongere wijdt één van zijn brieven aan Ummidia Quadrattilla, een vrouw van senatoriale rang uit Casinum, het huidige Cassino ten zuid-oosten van Rome. Naar aanleiding van haar dood op 78-jarige leeftijd schetst hij een levendig beeld van een eigenzinnige oudere vrouw, die zich naar zijn mening te veel inliet met pantomimedansers⁴. Uit niets blijkt dat zij een belangrijke weldoenerster was. Inscripties in Casinum laten echter zien dat ze de stad een amphitheater en een tempel schonk en dat zij het door haar vader gebouwde theater liet restaureren. Ter gelegenheid van de inwijding van dit

⁴ Plin. *Ep.* 7.24.

theater gaf ze bovendien een banket voor de stadsraad, het volk en de vrouwen van de stad. Tussen het door haar gebouwde amphitheater en het theater staat een opvallend grafmonument dat aan haar wordt toegeschreven en waarin later een kerk is gevestigd. Door de prominente ligging van deze bouwwerken op de heuvel boven Casinum beheerste haar herinnering letterlijk de stad.

Vrouwen als Ummidia Quadratilla en de andere vrouwen die hier besproken zijn, bepaalden tot op zekere hoogte het stadsbeeld. Als weldoensters, priestersessen en patronessen hadden zij een structureel aandeel – zij het een minderheidsaandeel – in het openbare stedelijke leven. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, vormden een wezenlijk bestanddeel van het stedelijke landschap en herinnerden ook latere generaties aan hun weldaden. Onzichtbaar waren ze in hun eigen tijd dus bepaald niet. Door de dominantie van Rome en de keizerlijke familie in de literaire bronnen en de geringe toegankelijkheid van de vaak fragmentarische inscripties is hun rol in het sociale en publieke leven van hun steden echter onderbelicht gebleven in moderne studies. Hun huidige onzichtbaarheid ligt dus vooral aan onze ogen.

Emily Hemelrijk ◀

VRIENDEN SATRICUM OP PAD

Excursie van de Satricum-vrienden naar 'Beeldschoon. Meesterwerken in gips' in het Rijksmuseum van Oudheden

Wist u dat Michelangelo Buonarroti aanwezig was bij de ontdekking van de Laokoön-beeldengroep op een wijngaard bij de Santa Maria Maggiore in Rome, begin 16de eeuw? En dat diezelfde Michelangelo de ontbrekende arm van de priester 'gerestaureerd' heeft (lees aangevuld). En dat rond 1900 bij een antiekhandelaar de ontbrekende arm ontdekt is. En dat de arm gebogen naar achteren wees, in plaats van omhoog gestrekt, zoals Michelangelo bedacht had? En dat het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een gipsen kopie heeft van de 'restauratie' van Michelangelo?

Dit, en nog veel meer wetenswaardigheden wist Ruurd Halbersma (conservator Klassieke Oudheid) ons te vertellen tijdens zijn inleiding op de door hem gemaakte tentoonstelling, op een stralende zaterdag in juni. Met 15 vrienden en 5 bestuursleden verzamelden we ons in de prachtige hal van het museum. Na een kopje koffie volgde de lezing door Ruurd. Hierbij gaf hij eerst een korte samenvatting van de ontwikkeling van de Griekse en Romeinse beeldhouwkunst (een fijne opfrisser), waarna hij ons meenam in de ontwikkeling van de gipsen afgietsels, die gemaakt werden na de ontdekking van de klassieke beelden in het oude Rome.

De gipsen waren zeer geliefd bij koningshuizen en de belangrijkste dertig werden gezien als het hoogtepunt van de Griekse klassieke beeldhouwkunst. Pas in de 18de en 19de eeuw ging men waardering opbrengen voor de vroegere, archaische beelden, vooral als gevolg van de ontwikkeling van de archeologie als wetenschap. Verder liet Ruurd ons zien dat de 18de-eeuwse afgietsels van de zuil van Trajanus in Rome (waarvan enkelen aanwezig in Leiden) scherper zijn dan het

Gipsen kopie van de Venus van Arles in het Rijksmuseum van Oudheden.

huidige origineel in de buitenlucht, dat door weersinvloeden ernstig is aangetast. Ook frappant was om te horen op welke wijze het kunstonderwijs tot in de 20ste eeuw gebruik maakte van gipsen van klassieke beelden! In het eerste jaar mocht je alleen spieren en ledematenpoppen tekenen. In het tweede jaar de geïdealiseerde lichamen van de klassieke beelden (via de gipsen) en pas in het derde jaar mocht je naar de levende mens tekenen! De imperfectie van de mens zou de kunstenaar *in spe* pas kunnen corrigeren na voldoende ervaring met het tekenen van de 'ideale' voorbeelden (zelfs kunstenaars als Breitner moesten hier aan geloven...!).

Na de lezing nam Ruurd ons mee naar de tentoonstelling voor een korte rondleiding. Het licht op de beeldengroepen wisselt continu, om de verschillende licht- en schaduweffecten op de anatomie van de beelden te laten zien, zoals die op de academie werden opgeroepen. Ook konden we het eindejaarsstuk van Breitner bewonderen, hoewel de meningen in de groep verdeeld waren over de esthetische waarde ervan.

Waren de beelden vroeger het middel om kennis te maken met de klassieke oudheid, zonder naar Italië of Griekenland te hoeven reizen, door het bezoek aan de tentoonstelling hebben wij ook een korte tijdsreis kunnen maken. Wilt u er meer over lezen, dan raad ik u aan om het tijdschrift van RoMeO, de vriendenvereniging van het Rijksmuseum van Oudheden aan te schaffen voor € 2,95, waar alles uitgebreid in staat beschreven. Wij danken in elk geval Ruurd heel hartelijk voor zijn toelichting en u voor uw aangename gezelschap tijdens onze jaarlijkse excursie.

Anita Jansen <

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

De Satricum-dag zal als vanouds weer op de laatste zaterdag van januari plaatsvinden. Dat betekent: 31 januari 2009. Noteer het in uw agenda! Tegen het eind van het jaar ontvangt u de uitnodiging met het hele programma, dat in het teken zal staan van de speciale ligging van Satricum in het Latiale landschap.

Op 27 november jongstleden hield Marijke Gnade haar oratie vanwege haar benoeming tot bijzonder hoogleraar Archeologie van pre-Romeinse culturen van centraal Italië. De titel van haar rede luidt: 'Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?'. Auguri, auguri!

Verder zal met ingang van dit jaar de Satricum-nieuwsbrief nog maar één keer per jaar verschijnen. De afgelopen jaren is gebleken dat niet enthousiasme, maar tijdgebrek een tweede nieuwsbrief toch altijd weer de das om heeft gedaan. Naar aanleiding van onze aankondiging van deze verandering, die u afgelopen zomer ontving, heeft geen van de leden bezwaar gemaakt.

OVER DE AUTEURS

Prof.dr. Emily A. Hemelrijk is hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Dr. Demetrius Waarsenburg is werkzaam bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en oudgediende van het Satricum-project.

Dé Steures is leraar Klassieke Talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricum-project.

Jeltsje Stobbe is onderzoeksassistent bij het project 'New Perspectives on Ancient Pottery' aan de Universiteit van Amsterdam.

Anita Jansen is Klassiek Archeoloog en heeft in het verleden meermalen in Satricum opgegraven. Sinds jaar en dag is ze bestuurslid en penningmeester van de Vereniging Vrienden van Satricum.